

BUHARA YAHUDİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Durmuş ARIK*

ÖZET

*Orta Asya'nın en eski etnik ve dini gruplarından birisi olan Buhara Yahudileri tarihte diğer Yahudi grupları ile olan sınırlı ilişkilerinden ve içinde yaşadıkları coğrafyadan dolayı, farklı bir Yahudi grubu olarak nitelendirilmiştir. Özellikle Özbekistan'da ve Tacikistan'da yerleşmişler ve yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zaman zaman Orta Asya tarihine ve kültürüne renk katmışlar ve uzun süre İslam'ın egemen olduğu bu coğrafyada Müslümanlarla birlikte yaşama tecrübesinin bir örneğini vermişlerdir. Yaşadıkları bölgede egemen kültürden etkilenmiş olan Buhara Yahudileri, son yıllarda özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte İsrail'e ve Amerika'ya göç etmiş, geride kalanların sayısı ise önemli ölçüde azalmıştır. Makalede İslam kültürünün egemen olduğu Orta Asya'da ayrı bir etnik-
Anahat Kelimeler: Buhara Yahudileri, Orta Asya, Özbekistan, Tacikistan, İslam, Ortak Kültür, Dini ve Sosyal Kültürün onlar üzerindeki etki ve izleri ile Yahudi dünyasının Buhara Yahudilerine karşı tutumu incelenmektedir.*

GİRİŞ

'Buhara Yahudileri' terimi Rusya'nın Orta Asya'yı ele geçirmesinden önce bu bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahlar tarafından, o dönemde cemaatin çoğunun Buhara Hanlığı idaresinde yaşıyor olmasından dolayı kullanılmıştır. Bunun yanında tarihî süreçte Buhara Yahudileri bilim adamları ve araştırmacılar tarafından; Türkistan Yahudileri, Yerli Yahudiler, Fars-Tacik Yahudileri ve yaşadıkları şehirlere göre ise Hocent, Hive, Taşkent, Semerkant Yahudileri olmak üzere adlandırılmıştır. Orta Asya'nın en eski etnik ve dîni gruplarından birisi olan Buhara Yahudileri tarihte diğer Yahudi gurupları ile olan sınırlı ilişkilerinden ve içinde yaşadıkları coğrafyadan dolayı, ayrı bir Yahudi grubu olarak nitelendirilmiştir. Özellikle, Özbekistan'da ve Tacikistan'da daha çok Buhara, Semerkant, Taşkent, Kokand, Fergana ve Duşanbe'de yerleşmişler ve yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Zaman zaman Orta Asya tarihine ve kültürüne renk katmışlar ve uzun süre İslam'ın egemen olduğu bu coğrafyada Müslümanlarla birlikte yaşama tecrübesinin bir örneğini vermişlerdir. Yaşadıkları bölgede egemen kültürden etkilenmiş olan Buhara Yahudileri, son yıllarda özellikle SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, İsrail'e ve ABD'ye göç etmiş, geride kalanların sayısı ise önemli ölçüde azalmıştır.

*Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dini ve Felsefe Öğretim Üyesi.

Bu makalede; İslam kültürünün egemen olduğu Orta Asya'da ayrı bir etnik-dîni unsur olan Buhara Yahudilerinin tarihi arkaplanı, Buhara Yahudi kimliği, Orta Asya'da egemen kültürün onlar üzerindeki etki ve izleri ile Yahudi dünyasının Buhara Yahudileri'ne karşı tutumu incelenecektir.

Tarihî Arka Plan

Orta Asya öteden beri çeşitli din ve kültürlerin kavşağı olmuştur. Önemli ticaret yollarının bölgeden geçmesi farklı etnik unsurlardan insanları bu coğrafyada bir araya getirmiştir. Bu insanlar aynı zamanda inançlarını yaşamaya ve yaymaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Orta Asya'da karşılaşılan dinlerden biri de Yahudilik olmuştur.

Orta Doğu ve Afrika arasında yerleşmiş olan Filistin toprakları, çeşitli tarihlerde Mısırlılar, Asurlular, Babilliler, Romalılar gibi kavimler tarafından işgale uğramış ve Yahudi nüfusun büyük bir kısmı sürülmüş, esaret altına alınmış ve göçe zorlanmıştır. Tarihte Pers İmparatorluğu'nda, Mısır'da, Babil'de, Anadolu'da, İran'da ve Orta Asya'da önemli Yahudi toplulukları mevcut olmuştur. Yahudilik, Orta Asya'da özellikle İpek Yolu'nun etkisiyle yayılma imkânı bulmuştur. Bu yolun hareketli ve yoğun ticarî faaliyetlere imkân vermesinden dolayı Buhara, Semerkant, Tirmiz, Merv, Urgenç uzun süre büyük ve müreffeh birer şehir haline gelmiş ve bu özelliğini korumuştur. İpek Yolu'nun gelişmesinde ticaretteki çekicilikleriyle *Radanitler* adı verilen Yahudi tüccarlar önemli rol oynamışlar ve bu yol boyunca ticaret postaları kurmuşlardır.¹ Arapların bölgeyi ele geçirmesinden önce Orta Asya'da Baktriya-Toharistan, Sogd, Margiana ve Horezm olmak üzere önemli Yahudi yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır.²

Graetz, kaynak vermemekle birlikte Buhara ve çevresinde Yahudilerin varlığına dair bilgi vermiştir. Bu bilgilerde, Yahudilerin Hive'ye kadar yayıldığını ve bu bölgede 8.000 ailenin mevcut olduğunu belirtmiştir.³ Benjamin Tudela ise 12. yüzyılın sonlarında yalnızca Semerkant'ta 50.000 Yahudi bulunduğundan söz etmiştir. Ancak bu sayıyı doğrudan bir gözleme dayanarak vermemiştir.⁴ Müslümanların bölgeye geldiği 8. yüzyılda halihazırda Buhara'da Yahudiler

¹ G. Ya. Dresvyanskaya, "K istorii iyudaizma v Sredney Azii", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 21.

² E. V. Rtveladze, "Evreyi-İyudaisti v doislamskoy sredney Azii", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 12.

³ Hirsch Graetz, *History of The Jewish*, Cilt: 3, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1893), s. 435.

⁴ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), s. 77.

görülmüştür. Timur'un bölgeyi ele geçirdiği tarihlerde de Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Yahudilere atıfta bulunulmuştur.⁵

Orta Asya'da Buhara Yahudilerinin ortaya çıkışına dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerde ortak olan husus, onların atalarının birçok nesil önce İran'dan bölgeye gelmiş olmalarıdır. Dolayısıyla Buhara Yahudileri İran Yahudilerinin bir kolu sayılmıştır. İran'a ve Orta Asya'ya 1793 yılında bir yolculuk yapan Rabbi Yosef Maman (1752-1823) Buhara Yahudileri hakkındaki izlenimlerine dair bazı bilgiler vermiştir. Bu bilgilerde; Fas'tan İsrail topraklarına göç ederek Tzfat (Safed) şehrine yerleşen Rabbi Yosef'in *emissar* (özel görevli) olarak 1793 yılında İran'a ve Buhara'ya gittiği, onun gelişine kadar Buhara Yahudilerinin, (İran Yahudileri dışında) diğer Yahudi gurupları ile ilişkilerinin bütünüyle kopmuş olduğu, bu nedenle onların manevî yaşamında bozulmaların ve asimilasyonun yaşandığı, Rabbi Yosef'in onlara İsrail topraklarından haber getirdiği, onların millî şuurunu uyandırdığı, İsrail'in geri kalan kesimiyle irtibat kurmalarını sağladığı, onlara Tevrat'ı ve Yahudiliğin emirlerini öğrettiği, onlar arasında (dinî) kitapları yaydığı, öğretmenler tayin ettiği ve onları İsrail ulusunun canlı birer uzvuna dönüştürdüğü bildirilmiş, bu görevlinin ortaya çıkmasıyla Buhara Yahudilerinin Yahudi tarih alanına girdiği vurgulanmıştır. Ayrıca Buhara Yahudileri'nin Sefarad geleneğiyle Rabbi Yosef ile tanıştığı, bundan önce onların 'Horasan Dinî Geleneği' (Khorasan Rite) ne bağlı kaldıkları ileri sürülmüştür.⁶

Orta Asya'da bir Yahudi Mahallesi çok sayıda şehrin ayrılmaz birer parçasını oluşturduğundan, bu yerleşim tarzı Yahudiler arasında dinî geleneklerin devamını sağlamıştır. Buhara ve Semerkant'takilere ek olarak Şehrisabz'da, Kettekurgan'da, Karmana'da, Kokand'da, Fergana'da, Margilan'da da Yahudi mahalleleri kurulmuştur. Belirtilen bu yerlerde Yahudi yerleşimi ile ilgili olarak B.A. Golender çeşitli kaynaklara gönderme yaparak bilgi aktarmıştır. Onun aktardığı bilgilere göre: '1843'de H. Hanikov tarafından yayımlanan *Opisanii Buharskogo hanstva* adlı eserde şunlar kayıtlıdır: '...Yahudiler, sayılarının az olmasına rağmen, uzun süre önce bölgede yerleşen Hanlık nüfusunun bir kısmını oluşturur. Üstelik bundan başka onlar Kette-Kurgan'da, Semerkant'ta ve Kirşi'de yerleşmiştir; bütün bu şehirlerde mahalleleri vardır. Buralardan onları çıkarmak ve göç ettirmek mümkün olmadığı gibi, onların Müslümanlarla karışması da mümkün değildir.' Kokand

⁵ Bkz. L. Gureviç, "Bitovoye i Sakral'noye Prostranstvo Mahallayı Yahudien Buharai i Samarkanda", *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications*, (S. Petersburg: Transactions on Jewish Studies, 1995), s. 71.

⁶ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, (Columbia: Columbia University, Basılmamış Doktora Tezi, 2000), s. 10.

Hanlığı'ndaki Yahudiler hakkında ise A. Horoşhin, *Sbornik statey, kasayüşhsa do Turkestanskogo kraya* (St. Peterburg 1876) adlı eserinde şunları bildirir: 'Yahudiler *cugut* mahalle adı verilen kendi mahallelerinde yaşarlar. Sayıları azdır. Talmudisttirler... İpek boyacılığıyla ve bunları pazarda satmakla uğraşırlar... Buradaki Yahudiler –İran'dandır. Bu nedenle Farsça, daha doğrusu Tacikçe konuşurlar. Onların giyimleri Özbeklerden ve Taciklerden ayrıdır.⁷ Kaynaklarda Yahudilerin Orta Asya'nın diğer bazı şehirlerine yerleşimi hakkında da bilgilere rastlanır. B.A. Golender, Dobrosmıslıv'un, *Taşkent v proşlom i nastoyaşem* (Taşkent 1912) adlı eserinden şu bilgileri aktarır: 'Yahudilerin Taşkent'e tam olarak ne zaman yerleştikleriyle ilgili literatürde kesin bir bilgi yoktur. Yerel Yahudiler bunun dört yüzyıl önce gerçekleştiğini ve kendilerinin Buhara'dan geldiklerini kabul ederler. Burada fakir bir hayat sürerler. Çoğu ipek kumaşı imalatıyla ve satışıyla uğraşır. Gayrimenkul edinme hakları yoktur... Rusların işgali sırasında Taşkent'te 27 aileden oluşan yaklaşık 100 civarında Yahudi yaşamaktadır...'⁸ Çoğu Buhara ve Semerkant'ta yaşayan Buhara Yahudileri daha sonraları Fergana Vadisi'nin diğer şehirlerinde de görülmüştür.⁹ Ancak sağlıklı istatistikî bilgilerin elde edilememesinden dolayı Orta Asya'da çeşitli tarihlerde tam olarak ne kadar Yahudinin yaşadığı bilinmemektedir.

Sovyetler kurulmadan önce ve SSCB döneminde zaman zaman Buhara Yahudilerinden imkân bulanlar Filistin, ABD, Kanada ve diğer bazı ülke topraklarına göç etmiştir. Sovyetlerin dağılmasının ardından yaşanan hızlı göç hareketleri neticesinde Özbekistan'da ve Tacikistan'da kalan Buhara Yahudilerinin sayısı ise birkaç binle ifade edilmeye başlanmıştır. Günümüzde İsrail'e yerleşmiş olan Buhara Yahudilerinin sayısı yüzünü, ABD'de ve Kanada'da ise altmış bini aşmıştır.¹⁰

Buhara Yahudi Kimliği

Buhara Yahudileri aynı dinin mensubu olmalarına ve ortak bir kökeni paylaşmalarına rağmen asırlar süren diaspora sürecinden sonra diğer Yahudilerle aralarında dikkate değer kültürel farklılıklar oluşmuştur. Onlar, Yahudi dünyasındaki yerlerini veya diğer Yahudi guruplardan ayrılan özelliklerini;

⁷ B. A. Golender, "İyudaika na Turkestanskikh počtovıh otrıtkah", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 64-66.

⁸ A.g.e., s. 66-67.

⁹ G. N. Nikitenko & R. N. Şigabdinov, "Arhivı Uzbekistana kak istoçnik po istorii evreyskoy obşını", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 128.

¹⁰ Michael Shterenşis, *Tamerlane and The Jews*, (London: Routledge Curzon, 2002), s. 111-112 ve 120.

Yahudiliğin esaslarını her zaman yerine getirmekle, Tevrat'ı muhafaza etmekle, Yahudi kimlik şuurunu güçlü bir biçimde sürdürmekle açıklamışlardır. Onlara göre Buhara Yahudisi olmak 'katıksız' ve 'saf' Yahudi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Buhara Yahudileri, Doğu Avrupa'dan Orta Asya'nın da dahil olduğu SSCB topraklarına yerleşen Aşkenaz Yahudileri, kendi milliyetlerini gizlemekle, dinî kuralları yerine getirmemekle itham etmişler ve onlar için 'Rus Yahudileri' terimini kullanmışlardır. Bu terimin seçilmiş olması manidardır. Çünkü 'Rus Yahudileri' terimi içinde, Rusça söylenişiyse onların *çistiye evreyi* yani 'saf' ve 'gerçek' Yahudi olmadıkları anlamı gizlenmiş, daha çok melez oldukları vurgulanmak istenmiştir. Bunun nedeni olarak, onların Yahudi olmayanlarla evlenmeleri, pasaportlarında kimliklerini gizlemeleri, Yahudi uygulamalarına ve geleneklerine sahip çıkmamaları gösterilmiştir. Oysa Buhara Yahudileri her dönemde Yahudi uygulama ve geleneklerine sahip çıktıklarını, Yahudi kimliğini koruduklarını iddia etmiştir.¹¹ Bu düşünceden hareketle, genel olarak Buhara Yahudileri için Aşkenaz Yahudilerle evlilik, Yahudi olmayanlarla evlilik gibi algılanmış, onlarla yapılan evliliklerin Yahudi olmayanlarla yapılan evlilikten daha az olduğu tespit edilmiştir.¹² Yahudi nüfusun iki şekilde kategorize edildiği Özbekistan'da Buhara Yahudiliği, Yahudiliğin özgün versiyonu, Aşkenaz Yahudilik ise sulandırılmış ve Yahudiliğin asimile edilmiş şekli olarak anlaşılmıştır. Bu anlayış, onlarla yapılan evliliklere yansıdığı gibi mezarlıklarda da Aşkenazlar için ayrı yerlerin oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.¹³ Dolayısıyla Buhara Yahudileri bölgeye sonradan gelen Aşkenaz Yahudilerden kendilerini her zaman ayrı tutmuş, onlarla karışarak erimemeye özen göstermiştir.

Buhara Yahudiliğinin belirlenmesiyle ilgili görüş ayrılıkları da yok değildir. Filistin'de 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında 'Buharalık' çok kültürlü Yahudi dünyasında bir tür etnik kimlik olarak düşünülmüştür. Seyahatler, hac, ticarî faaliyetler, yardım toplamalar, *emissaların* çalışmaları ve kitapların dolaşımı sonucunda Buhara Yahudileri terimi Orta Asya'da bulunan bir diasporadan ibaret olmuştur. 1920'lerde bölgenin Sovyet idaresine girmesiyle, ticaret ve seyahat üzerindeki katı kısıtlamalar buradaki Yahudilerin diğer Yahudi dünyasıyla ilişkilerini engellemiştir. Devam eden süreçte kendilerini 'Buhara Yahudileri' olarak adlandırmaya devam etmelerine rağmen bu nitelendirici isim Yahudiliğin özel bir türünü karşılamak üzere onlar arasında 'gerçek Yahudi' anlamında kullanılabilir hale gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bir kez daha diğer Yahudi dünyasıyla

¹¹ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 189.

¹² A.g.e., s. 246-247.

¹³ A.g.e., s. 273-276.

sıkı temasa geçen Buhara Yahudileri, 'Buhara Yahudiliği' anlayışını yeniden gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Günümüzde 'Buhara Yahudileri' terimi ve kimliği ile ilgili hızlı bir değişim yaşanmaktadır. Değişimin en önemli nedeni çeşitli tarihlerde Orta Asya'dan yapılan göçler ve göç edenlerin nesillerinin, diğerleri ile kültürel özelliklerindeki farklılaşmalardır. Bu bağlamda önceki göç dalgaları sırasında İsrail'e ve ABD'ye göç etmiş olanların yeni nesilleri Sovyetlerin dağılmasından sonra göç edenlerle bir araya geldiklerinde çok farklı insanlarla karşılaşmakta, her iki kültür arasında belirgin bir farklılaşma yaşanmaktadır. Bu kültürel farklılaşmanın önceki ve sonraki nesiller de göz önüne alındığında boyutları daha da genişlemektedir. Bu yüzden Buhara Yahudileri terimi üzerinde bir ittifak sağlanamamakta ve bu süreçte Buhara Yahudi kimliği üzerinde farklı bakış açıları ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni onların, ortak değer ve düşünceleri paylaşmaktan, uyumlu bir cemaat ve toplum meydana getirmekten uzaklaşmış olmalarıdır. Bunun yanında artık günümüzde kimin Buhara Yahudisi olup olmadığına ittifaktan çok ihtilaf vardır. Kimilerine göre gerçek Buhara Yahudisi, Buhara dışına çıkmadan ve bu şehri terk etmeden yaşamını sürdürenlerdir. Kimilerine göre Sovyet döneminde Ruslar tarafından güçlü bir asimilasyona maruz kalmalarından dolayı bu dönemde Orta Asya'da yaşayanlar Buhara Yahudisi kabul edilemezler. Bu görüşte olanlar, gerçek Buhara Yahudileri'nin 1920-1930'lu yıllarda, yani Sovyet döneminden önce ya da bu dönemin baskılarına maruz kalmadan ilk yıllarda Filistin topraklarına göç etmiş olanlardır. 1990'lara kadar ve hala Orta Asya'da yaşayanlar ise Sovyetlere aldırılmadan kendileri gibi bu coğrafyada doğup büyüyenlerin özgün Buhara Yahudisi olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu görüş taraftarları ise daha önce göç etmiş olanları artık gerçek Buhara Yahudisi olarak görmemekte ve onları 'İsraili' olarak değerlendirmektedir.¹⁴ Ancak, her şeye rağmen halk arasında olduğu gibi bilimsel birçok çalışmada, üzerinde görüş birliği bulunan belli bir grubu ve kimliği belirtmek üzere 'Buhara Yahudileri' terimi kullanılmaktadır.

Orta Asya'da Egemen Kültürün Buhara Yahudileri Üzerindeki Bazı Etki ve İzleri

Genellikle Özbeklere ve Taciklere komşu olarak yaşamış olan Buhara Yahudileri bazı Kırgız, Kazak ve Türkmen şehirlerine de yerleşmiştir. Diğer unsurlar yanında Orta Asya'da Yahudilerin sayılarının azlığı, onları sosyal ve kültürel açıdan bölgedeki egemen kültür unsurlarının etkisine açık hale getirmiştir. Dolayısıyla Buhara Yahudileri tarihî süreçte yerel sosyal dokuyla uyum sağlamış, Orta Asya'ya özgü bazı kültürel özellikleri benimsemiştir. Onların maddî kültürü ve yaşam şekli

¹⁴ A.g.e., s. 358-359.

Türk kültüründen etkilenmiş ve etnografik açıdan Yahudilerin yerel nüfusla önemli benzerlikleri oluşmuştur. Bu benzerlikler toplumun sosyal yapısında, konut mimarisi tarzında, *kaşerutan*¹⁵ ayrı olarak yiyeceklerinde, giysilerinde, sanatında, müziğinde, müzik enstrümanlarında, ayinlerinde, törenlerinde, inanışlarında yansımaları bulmuştur. Bu bağlamda onların yaşamında bölgeye özgü altın yaldızlı ipliklerle süslenmiş uzun kadife elbiseler, nazik telli çalgılar, porselen çay takımları ve kâseleri, tandırda pişirilen yassı ve yuvarlak somun ekmekler, düğün şöleninde gelin ve damadın şenlik ateşiyle kuşatılması dikkat çekmiştir. Ayrıca, sinagoglarda ibadete gelenlerin genizden çıkardıkları seslerle yaptıkları dualar, Yahudi mahallelerinin kendine özgü sokakları ve mimarî tarzı, Orta Asya'da Buhara Yahudiliğini şekillendiren yerel özellikler arasında yer almıştır. Bu nedenle bilim adamları ve araştırmacılar için Buhara Yahudilerine özgü ev araç-gereçlerinin, aletlerinin, geleneksel giysilerinin ve diğer maddî kültür özelliklerinin belirlenmesi hiç kolay olmamıştır.¹⁶

Orta Asya'da genellikle en küçük mahalleye varıncaya kadar bir liderlik birimi olarak 'aksakallık' karşımıza çıkar. 19. yüzyılda Orta Asya coğrafyasında seyahat eden A.Vambery Buhara'ya vardığında çarşı-pazarı gezmiş, burada ayrı bir sınıf halindeki çerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, çilingir, bakkal ve benzerlerinin kendilerine özgü çarşı ve bedestenlerini görmüş, her esnafın veya çarşının bir 'aksakal'ı olduğuna dikkat çekmiştir. Düzen ve güvenliğin sağlanması ve verginin toplanması, Emir tarafından bu aksakallara verilmiştir.¹⁷ Buhara Yahudilerinin yerleşim birimlerinde tespit edilen 'aksakallar' da yörenin sosyal dokusuna uygun kişiler olmuş, onlar da Türk yerleşim birimlerindeki benzer bir görev üstlenmiş, içinde yaşadıkları toplumun temsilcileri ve liderleri sayılmışlardır.¹⁸

Buhara Yahudilerini diğer ana Yahudi kitesinden ayıran bir başka özellik onlarda rastlanan çok eşliliktir. Rabbi Gerşom'un çok eşliliği yasaklamasına rağmen, Avrupa Yahudileri arasında büyük günah sayılan bu uygulama Doğu Yahudi topluluklarında görülebilmektedir, birçok Buhara Yahudisi erkeğin birden fazla eşi olabilmiştir. Örneğin; birkaç yıldır evli olan hanımın çocuğu olmadığına,

¹⁵ Yahudi fıkında yenebilecek yiyecekleri belirten bir terimdir. *Kaşrut* helal anlamına gelmektedir.

¹⁶ Valery Dymshits, "The Eastern Jewish Communities of the Former USSR", *Facing West: Oriental Jews of Central Asia and Caucasus*, (Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1997), s. 8.

¹⁷ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N.A. Özalp, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), s. 151.

¹⁸ Buhara Yahudilerinin sosyal ve dini yapısı hakkında bkz. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, (Ankara: Azizandaç, 2005), s. 217-227.

çoğu zaman erkek ikinci eşi alabilmiştir.¹⁹ Buhara Yahudileri arasında rastlanan bu uygulamayı da bölge kültürü etkilemiştir.

Buhara Yahudi kültüründe dikkat çeken bir başka husus Yahudi kimliği ile ilgili genel anlayıştır. Bilindiği gibi İsrail’de hem dinî hukuka hem de devlet hukukuna göre Yahudi kimliğinin baba kanalıyla değil anne kanalıyla sonraki nesle geçtiği kabul edilir. ABD’de de Ortodoks ve Muhafazakâr Yahudi öğretilerine göre Yahudilik, anne kanalıyla sonraki nesle aktarılır. Reformist Yahudi öğretisi Yahudiliğin hem anne hem de baba kanalıyla geçtiğini kabul eder. Yani ebeveyninden biri Yahudi olan bir çocuk, Yahudi olarak kabul edilir. Ancak bu durum 1980’lerde benimsenmiştir. Nüfusun çoğunun Müslüman olduğu Orta Asya’da Yahudilik’te yaygın olarak kabul edilen milliyet kuralı Buhara Yahudileri arasında değişmiştir. Bu bölgelerde, karışık evlilik durumunda, Müslümanlar çocuğu babanın milliyetine göre tescil ettirmeyi tercih etmiştir. Bunun nedeni, millî kimliğin baba kanalıyla nakledilmesidir. Aynı zamanda İslam’daki uygulama ve anlayış da irsiyetin baba kanalıyla sonraki nesle geçtiği yönündedir. Bu durum, genel olarak babaya ait yerleşim biriminde yerleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Bir kadın evlendiğinde, ailesinden ayrılır ve kocasının evine yerleşir. Çocuklar baba evinde yetişir. Çocukların annesinden ziyade babasının akrabalarına ait olduğu düşüncesi yaygındır. Bundan dolayı Orta Asya’da millî kimliğin anneden ziyade baba kanalıyla sonraki nesillere aktarıldığı şeklindeki düşünce hâkimdir. Baba kanalıyla millî kimliğin hesaba katılması Orta Asya’da resmî politika olarak kurumlaşmamışsa da, bu durum hâkim değer haline gelmiştir. Asırlardır Müslüman-Türk coğrafyasında onlarla birlikte yaşamış olan Buhara Yahudileri de milliyetin, diğer bir ifadeyle ‘Yahudi kimliğinin’ anne değil baba kanalıyla geçtiği düşüncesini kabul etmiştir.²⁰ Bu düşünceden hareketle çoğu Yahudi erkeği dış evliliklerde (Yahudi olmayanlarla yapılan evlilik) din değiştirme süreci yaşayacağı kabul edilen,

¹⁹ G. N. Nikitenko & R. N. Şigabdinov, “Arhivı Uzbekistana kak istoçnik po istorii evreyskoy obşini”, s. 127.

²⁰ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 342. Günümüzde Buhara Yahudileri’nin kimliklerinin belirlenmesine ve devamı konusuna üç farklı açıdan bakılmaktadır: 1. Baba kanalıyla intikal eden Özbek devletinin belirlediği yasal “millî” kimlik. 2. İsrail devletinin anne kanalıyla geçtiği şekilde belirlenen yasal kimlik. 3. Ortodoks Yahudi hukukunca belirlenen anne kanalıyla geçtiği kabul edilen dinî kimlik. Bu üç belirlemede de Yahudi kimliği kan bağları ile belirlenmekte, bu durum onların Yahudi kimliğinde meydana gelen karışıklığa bağlı olarak çeşitli sıkıntıların yaşanmasına yol açmaktadır. Bağımsızlıktan sonra Sovyetlerden miras olarak alınan kimliğin baba kanalıyla nakledildiğini belirten resmî dokümanlarda, Özbekistan’da Yahudilerin milliyeti kimliklerinde “Yahudi” olarak kaydedilmiştir. Özbekistan resmî dokümanlarına göre Yahudi sayılan bazı kimseler, İsrail ve Ortodoks hukukuna göre Yahudi kabul edilmemektedir. Sovyetlerin dağılmasından sonra İsrail’le ilişkilerinin artması sonucunda Buhara Yahudileri, Yahudi kimliğinin nasıl intikal ettiği hakkında yeni tartışmalarla karşı karşıyadır. Son yıllarda Yahudilik’teki temel anlayış Buhara Yahudileri’nin kimliğin intikali ile ilgili sahip oldukları gelenek ve yerel anlayış üzerinde etkili olmaktadır. (Alanna E. Cooper, s. 345-350).

Yahudi olmayan bir kadınla evlenmiştir. Çünkü onlarda, babalarının Yahudi olmasından dolayı eşinin ve çocuklarının da Yahudi oldukları kabul edilmiştir. Bununla birlikte çocukların temel Yahudi doğasını babalarından aldıklarına inanılmaktadır. Bu anlayış İslam'da erkeğin gayrimüslim kadınlarla evlenmesine izin verilmesi, kadınların ise gayrimüslim erkeklerle evlenmesinin yasaklanmasına paralel bir anlayıştır. Büyük ihtimalle Buhara Yahudilerinin Müslümanlarla olan yakın ve uzun süreli ilişkilerinin bir neticesinde olduğu düşünülen bu anlayışın temelinde çocukların veya gelecek neslin, kocanın neslini takip edeceği, onun inancını ve egemenliğini kabul edeceği şeklinde yaygın olan inanç bulunmaktadır.

Orta Asya'da yaygın olan bu ataerkil aile yapısı Buhara Yahudileri arasında, birkaç neslin bir arada yaşadığı ve birinci dereceden akrabaların yer aldığı büyük aile modeli şeklindedir. Bir Buhara Yahudisinin sosyal statüsü büyük oranda atalarına ait doğum yeri ile belirlenmektedir. Ataerkil aile anlayışı Buhara Yahudileri'nin, bölgedeki Türk topluluklarında çok yaygın olan 'şecere geleneği'ne sahip olmalarında da kendini gösterir. Onlar da diğerleri gibi, Yahudi geleneğinin aksine, baba tarafından en az yedi göbek geriye giden atalarını bilmeye ve öğrenmeye önem vermektedirler.²¹

Buhara Yahudileri arasında din değiştiren guruplara da rastlanmaktadır. Bu bağlamda onlar arasında *Çala* adı verilen bir gurup dikkat çekmektedir.

Çalalar: Yahudi Müslümanlar

Buhara Yahudileri uzun süre İslam kültüründe Müslümanlarla birlikte, onlarla yana yaşamış ve karşılıklı ilişkilerde bulunmuştur. Bu durum onlar arasında kültürel etkileşime önemli bir zemin hazırlamıştır. Bu etkileşim neticesinde Buhara Yahudileri'nden çeşitli tarihlerde İslam'ı kabul edenler olmuş, bunların bir kısmı zamanla bölgede egemen unsur olan Özbekler ya da Tacikler arasında erimiştir. Bunun dışında XVIII. yüzyılın ortalarında ve XIX. yüzyılın erken dönemlerinde Buhara Yahudileri'nden *Çala* adı verilen bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman geleneğe bağlıymış gibi görünüp, gizli olarak Yahudiliğe bağlılıklarını

²¹ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 251-252. Arminius Vambery Türklerdeki "şecere geleneği" ile ilgili şu bilgileri vermektedir: "...Kırgızlar, Turanlılara özgü eski ahlâk ve gelenekleri tümüyle korumuştur... Asalet ve soyluluğa büyük önem verirler ve bununla övünürler. Bu nedenle iki Kırgız karşılaştığında her şeyden önce, birbirlerine yedi göbeğe kadar atalarını bilip bilmediklerini sorarlar. Bu soruyla karşılaşan sekiz yaşında bir çocuk bile olsa daha sonra hakarete uğramamak için, cevabını önceden hazırlamış olmalıdır...". Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, s. 153; ayrıca bkz. Mustafa Erdem, *Kırgız Türkleri*, Ankara: ASAM Yayınları, 2000), s. 196.

sürdürmüştür. Bu grup, *Doğu'nun Marranoları* olarak değerlendirilmiştir.²² *Çalalar*, bir Müslümanın yapması gereken her şeyi yapar görünmüşler, bunun yanında kendi evlerinde Yahudi geleneklerini icra etmeye ve ibadetlerini gerçekleştirmeye devam etmişlerdir. Genellikle tecrit edilmiş bir topluluk olarak yaşamlarını sürdürmüşler ve daha çok kendi toplum yapısı içinde içe dönük bir yaşam biçimine sahip olmuşlardır.

Yahudi kökenli İngiliz misyoner Joseph Wolff (1795-1862) Buhara'daki gözlemlerine dayanarak 1830'larda Buhara Yahudi nüfusu arasında yaklaşık 1500 kişiden oluşan 300 *Çala* ailenin bulunduğu dikkat çekmiştir.²³ Sonraki tarihlerde *Çala* nüfusun sayısı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgilere rastlanamamıştır. Tespit edilen bilgilere göre, Buhara Hanlığı'nda resmî olarak *Çalalar* diğer Yahudilerden daha çok hak ve imtiyaza sahip olmuştur. Çünkü onlar İslam'ı kabul etmekle/eder görünmekle Müslüman tebaa statüsünü elde etmiştir. Bununla birlikte daha kapalı bir hayat sürmek zorunda kalan *Çalalar* dış çevrede ve halk arasında ne Yahudilerle ne de Müslümanlarla eşit haklara sahip olarak değerlendirilmiştir. Genel olarak İslam'ı kabul ettikten sonra onların, Yahudi mahallelerinden ayrılarak Müslüman mahallelerinde yaşaması gerekmiştir. Ancak, ne Yahudilerce ne de Müslümanlarca iyi karşılanmadıkları için Yahudi mahallelerinin yakınında bulunan Müslüman mahallelerinde yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Buhara'da tespit edilen bu türden mahalleler arasında Çarkarvansaray, Hoca Halim, İslam, Mir Mesud yer almış, bazen *Çalalar* Müslüman mahallelerde yaşayanların önemli bir kısmını ya da tamamını oluşturmuştur. Örneğin; bir Yahudi mahallesinin yanında bulunan Arabon mahallesinin kuzey batısında tümüyle *Çala* grubu meskun olmuş, Mehtar Şafeyi

²² Yahudilerin yaşadığı çeşitli coğrafyalarda farklı nedenlere bağlı olarak Yahudilik dışındaki dinleri kabul edenler olmuştur. İspanya'da 14. yüzyılda zorla Hıristiyanlaştırılan ve gizli olarak Yahudiliğini sürdüren gruba "Marrano" denilmiştir. Bunlar özgürce Yahudiliğini yaşayabilmek için önce Osmanlı'ya ve İtalya'ya, daha sonra Amsterdam'a ve Londra'ya göç etmiştir. Bkz. Herman Hausheer, "Marranos", *Encyclopedia of Religion*, ed., V. Fern, (New Jersey: Adams&Co, 1959), s. 470; Philip Birnbaum, *Encyclopedia of Jewish Concepts*, (New York: Hebrew Publishing Company, 1991), s. 48-50. İslam'ı kabul edip, gizlice Yahudiliğini sürdüren gruplardan biri de İran Yahudileri arasında ortaya çıkmış ve "Cedit el-İslam" adıyla bilinegelmiştir. Bkz. Raphael Patai, *Jadid al-Islam The Jewish "New Muslims" of Meshed*, (Detroit: Wayne University Press, 1997). Diğeri ise Osmanlı topraklarında, muhtelif şehirlerde, özellikle Selanik'te Müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan "Gizli Müslüman- Musevî cemaati" olmuştur. Bu guruba "Dönme" ya da "Avdeti" denilmiş, Osmanlı'daki bu gurubu Sabatayistler teşkil etmiştir. Bkz. Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, (İstanbul: Hamle Basın Yayın, 1997).

²³ Michael Zand, "Bukharan Jews", *Encyclopedia Iranica (EI)*, Cilt: 3, (New York-London, 1990), s. 535; ayrıca Yahudi Müslümanlarla ilgili olarak bkz. Mihail Nosonovskiy, "Evreyi-Musul'mane v Sredney Azii", (<http://berkovich-zametki.com/Nomer4/MN12.htm>); M.A. Yusupova, "Dva etuda po istorii arhitekturi Uzbekistana, svyazannih s evreyskoy diaspori", *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 186.

mahallesinin ise (50 ev) bütün sakinlerini zengin *Çalalar* oluşturmuştur. Bu mahalle 1917 yılına kadar, burada büyük güzel bir havuzun bulunmasından dolayı 'Havuzi Raşid' olarak biline gelmiştir. Rusların bölgeyi ele geçirmesinin ardından Müslüman mahallelerine Yahudilerin yerleşmesiyle ilgili yasak kaldırılmış, daha sonra bu mahallelere Yahudiler de yerleşmiştir.²⁴

Buhara Hanlığı'nın 16. yüzyıldan beri bir parçası olan Semerkant şehri 1868'de Ruslar tarafından ele geçirilmiştir. Bu şehir, jeo-politik konumunun değişmesine ve Türkistan Genel Valiliği'ne dahil edilerek Rus idaresine geçmesine bağlı olarak Ruslara destek veren ve Buhara Hanlığı'nın hakimiyetinden kurtulmak isteyen Yahudiler için, özellikle de *Çalalar* için bir çekim merkezi olmuştur. Çok sayıda *Çala* 1868'den sonra kitle halinde Hanlık sınırlarından çıkarak Semerkant'a göç etmiştir. Hokand Hanlığı'nın 1876'da Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra buraya da çok sayıda Buhara Yahudisi gelip yerleşmiştir. Rusların bölgeye gelişiyle Yahudi göçüne sahne olan diğer şehir ise Taşkent'tir. Bu dönemde Buhara Yahudileri komşu step bölgelere de yerleşmiştir.²⁵

Buhara Hanlığı sınırları içinde gizli olarak Yahudi ritüellerini ve geleneklerini sürdüren *Çalalar* Ruslar tarafından yönetimi ele geçirilen Semerkant'ta kendi Yahudi uygulamalarına dönebilmiştir. Semerkant dışında Türkistan Genel Valiliği'ne dahil olan diğer yerleşim birimlerinde de *Çala* olarak bilinen kesimin Yahudiliğe döndüklerine dair çok sayıda örnek bulunmuştur. Bu tür yerleşim birimlerinde Yahudiler *de facto* olarak Buhara Hanlığı'na ödemekle yükümlü oldukları 'cizye'den ve uymaları gereken bazı kurallardan (Ahidname-i Ömer)²⁶

²⁴ M.A. Yusupova, "Dva etuda po istorii arhitektun Uzbekistana, svyazannih s evreyskoy diaspori", s.187-188.

²⁵ Michael Zand, "Bukharan Jews", s. 537.

²⁶ Ahidnâme-i Ömer, Hz. Muhammed'in ilk kez Medine'de Müslümanlarla Yahudiler arasında belirlediği bazı uygulamalar yanında, daha sonra Hz. Ömer'e nispet edilen, İslam toplumunda Yahudilerin yerini belirleyen kanunlara ifade etmek için kullanılan bir terimdir. B. Lewis "Ahidnâme-i Ömer" olarak bilinen metne Müslüman ve zımmî yazarlarca iki taraf arasındaki ilişkilerin yasal temeli olarak sık sık göndermeler yapılsa da belgenin gerçek olmasını mümkün görmez. Bu metinde yer alan maddelerin bazılarının daha sonraki dönemleri yansıttığını belirtir ve aslında Emevi Halifesi II. Ömer (717-720) tarafından konulan ya da pekiştirilen bazı önlemlerin sofu geleneğin gözünde çok daha saygın olan I. Ömer'e yorulduğunu ileri sürer. Bkz. Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. B. S. Şener, (Ankara: İmge Kitabevi, 1996), s. 36-37. Benzer görüşte olan diğer bazı araştırmacılar da bu metnin Hz. Ömer'e atfedilmesinin doğru olmadığını, çünkü metnin içeriğinin Hz. Ömer'e ve onun uygulamalarına ters düştüğünü belirtirler. Ayrıca metne Hz. Ömer'den çok sonraki dönemlere ait kaynaklarda yer verilmesinin de bu metnin Hz. Ömer'e aidiyetinin şüpheli olduğunu gösterirler. Bkz. İbrahim Çalışkan, *İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü*, (Ankara: Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1986), s. 55-57; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer'in Zamanında Gayrimüslimler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1989), s. 177-179. Batılı bilim adamları da genelde "Ahidnâme-i Ömer" olarak bilinen metnin sonraki

kurtulmuş, *Çalalar* artık bu şehirlerde diğer Yahudilerden soyutlanmadan yaşamlarını sürdürmüştür.²⁷

Çalaların diğer Yahudilere göre Müslümanlarla daha yakın bir ilişkisi sözkonusu olmuştur. Buhara Hanlığı'nda özellikle Yahudi müzisyenler arasında *Çalalar* dikkat çekmiştir. Buhara Hanlığı sarayında Yahudilerin müzisyen olarak çalgı çalması son üç Emir döneminde gözlenmiştir. Muzaffer Han (1860-1885), Abdulahad Bahadır Han (1885-1910) ve özellikle de Mir Alim Han (1910-1920) döneminde sarayda Yahudi müzisyenlere sıkça rastlanmıştır. Sarayda görev yapacak Yahudiler inancını değiştirmiştir. Ancak onlar çoğu diğer *Çala* gibi daha çok dış görünüş itibariyle İslam'ı kabul etmiştir. Sözlü gelenekle elde edilmiş etnografik bilgilere göre, saraya davet edilen ve İslam'ı kabul eden Buhara Yahudileri arasında meşhur müzisyen ve şarkıcı Baruhî Kalhok (1845-1891) bulunmuştur. Bu olay Muzaffer Han döneminde gerçekleşmiştir. Günümüzde Kalhok hakkında bilinen ve Buhara Yahudileri arasında yaşayan bilgilerin çoğunun menşei rivayetlere dayanmakla birlikte rivayetlerde dikkat çeken en önemli husus onun *Çala* olmasıdır.²⁸ Baruhî Kalhok'un çağdaşı ve en az onun kadar meşhur olan, aynı zamanda meşhur müzisyen Leviçi Babahanov'un üstadı Ata Calal'ın (1845-1928) da *Çala* olduğu yönünde bir kanaat ileri sürülmüş, ancak bu kanaatin herhangi bir dokümanla kanıtlanmadığı ve hatalı olabileceği belirtilmiştir.²⁹

Sarayda resmi görev yapan Buhara Yahudisi başka müzisyenler hakkında da bilgilere rastlanmıştır. Bunlar son Emir döneminde sarayda görev yapmıştır. O. Suharev, geçmişte kısmen *Çalaların* yerleştiği Buhara'nın bir mahallesi olan Mir Mesud'u tasvir ederken ilginç bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre; mahallenin batı kesiminde yaklaşık olarak 30-35 hane bulunmuştur. Yahudi Tacikçesinde konuşan halk, ipek kozası çözmekle, ipek iplik boyamakla ve bunları satmakla meşgul olmuştur. Bunlar Müslümanlığı kabul etmiş Yahudiler, yani *Çalalardır*. Onlardan biri, iyi bir şarkıcı olarak ünlü olmuş ve 'Gülü Lâle' takma adıyla bilinmiştir. Bundan başka

gelişmelerle şekillendiğini ve 11. yüzyıldan önce tam şeklini almamış olduğunu kabul ederler. Bkz. Raphael Patai, *Jadid al-Islam The Jewish "New Muslims" of Meshed*, s. 14. Ahidnâme-i Ömer'de yer alan maddeler için bkz. Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. S. Kaya, (İstanbul: Belge Yayınları, 1999), s. 15-16; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer'in Zamanında Gayrimüslimler*, s. 179; Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 36-38; Raphael Patai, *Jadid al-Islam The Jewish "New Muslims" of Meshed*, s.15.

²⁷ A. Kaganoviç, "O Evreyah-Musul'manah projivayuşih v Turkestanskom kraye" *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications, Transactions on Jewish Studies*, (St. Petersburg: 1995), s. 119-124; Michael Zand, "Bukharan Jews", s. 537.

²⁸ A. B. Cumayev, "Buharskiye evreyi i muzikal'naya kul'tura Sredney Azii", *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 93.

²⁹ A.g.e., s. 94-95.

son Buhara Emiri döneminde meşhur ve önemli müzisyenler arasında Kara Ahmet Çala ve Azami Çala gibi isimler de bulunmuştur. Leviçi'nin arkadaşları arasında ise Hafız Davidça ve (Dovidça İnatov) ve Yusefi Gurga zikredilmiştir.³⁰ Bu sayede, yukarıda da belirtildiği gibi, Müslüman müzisyenler yanında İslam'a geçmiş Yahudi müzisyenler, Özbek ve Tacik geleneksel müzik kültürünün en güzel icracıları ve taşıyıcıları olmuş, bu alandaki mirası devam ettirmişlerdir.³¹

Sovyet döneminde de kültür ve sanat alanında bazı *Çalalar* öne çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla başlayan çeşitli sanat alanlarından tiyatro, özellikle 1930'larda en önemli edebi tarz olmayı sürdürmüş, tiyatroc ve yazarlar arasında *Çalalar* da yer almıştır. 1920'lerden 1930'lara kadar Tacik şiirine öncülük eden ve Semerkant-Buhara Yahudi Tiyatrosu'yla birlikte çalışan Payrav Süleymanî (1899-1933) bunlardan biri olmuştur.³²

Ruslar, Orta Asya Hanlıklarını 19. yüzyılın son çeyreğinde ele geçirdiğinde *Çalaları* Müslüman olarak tanımamış, onları Buhara Yahudilerinin özel bir grubu olarak değerlendirmiştir. Onlardan Orta Asya bölgesinde yaşayan ve doğrudan Rus idaresi altında bulunan bazıları Yahudiliğe geri dönmüştür. *Çala* olarak nitelendirilen grubun geride kalan mensuplarının Orta Asya'da, özellikle Buhara'da hala varlığını sürdürdüğü ve resmi kayıtlara Özbek ya da Tacik (Tacikistan'da) olarak kaydedildiği bildirilmiştir.³³ Onların çoğu kökenlerini unutmuş ya da Müslüman kesim içinde erimiştir.³⁴

³⁰ A.g.e., s.95.

³¹ A.g.e., s. 96-97.

³² Michael Zand, "Notes on The Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule", *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, Yaacov Ro'i & Avi Beker (Der.), (New York: New York University Press, 1991), s. 404.

³³ Bkz. (http://www.bjewusa.com/HI_introduction.htm)

³⁴ Benzer bir süreç 19. yüzyılın ortalarında Doğu Kafkasya'da gerçekleşmiştir. Şeyh Şamil zamanında Dağıstan'ın yukarı taraflarında birçok Dağ Yahudisi İslam'a dönmüştür. Hatta bugün Dağıstan'ın ve Azerbaycan'ın birçok dağlık köyünde onlar Yahudilere ilişkin geçmişlerini anmakta ve hatırlamaktadır. İslam'a dönme bütün Kafkasya'da Yahudi nüfusun önemli ölçüde azalmasıyla sonuçlanmıştır. 1997'de gerçekleştirilen bir ekspedisyona esnasında Kuba bölgesinin Yahudi sakinlerinden bazılarının uzun süre önce Yahudilerin terk ettiği Şuduk Tat köyünden geldiği tespit edilmiştir. 18. yüzyılda bir Alman seyyahı olan Herbert burada yaşayan Yahudilere değinmiştir. Son Rus ekspedisyonunun bir Tat boyunu, yani Müslümanların köyünü ziyaret ettiğinde Şuduk halkına "İsraili" adı verildiği görülmüş, bu boyun üyelerinin hala kendi atalarının Yahudi geçmişi hatırladıkları ifade edilmiştir. 1946 yılına kadar, bu köyde bir Yahudi mezarlığı bulunmuştur. Şuduk'un Müslüman Tatları, *Krasnaya Sloboda*'da yerleşmiş olan Yahudilerin kendilerini akraba gördüklerine ve onların atalarının geçmişte Yahudi olduklarına inandıkları dikkat çekmiştir. Herhangi bir tarih verilemese de, belli bir dönemde Şuduk Yahudilerinin bir kısmı İslam'ı kabul etmiş, diğer bazıları ise bu köyü terk etmek zorunda kalarak Kuba'da yeni bir Yahudi bölgesine yerleşmiştir. Bkz. Valery Dymshits, "The Eastern Jewish Communities of the Former USSR", s. 13-14.

Yahudi Dünyasının Buhara Yahudilerine Karşı Tutumu

İsrail'e ve ABD'ye göç eden Buhara Yahudileri'nin bu ülkelerdeki durumu ve Orta Asya'da geride kalanlar ile Yahudi dünyasının ilişkileri, Buhara Yahudilerine karşı Yahudi dünyasının tutumunu belirlemektedir.

SSCB'nin 1991'de dağılması dünya tarihinde önemli olaylardan biri sayılmıştır. SSCB'nin dağılmasıyla Orta Asya tarihinde yeni bir dönem başlamış, bu süreçte diğer birçok bağımsız cumhuriyet gibi, Buhara Yahudilerinin yoğun olarak bulunduğu bağımsız Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri kurulmuştur. SSCB'nin dağılmasıyla milliyet esasına göre oluşan devlet yapısı ve anlayışı, azınlıkları tedirgin etmiş, Orta Asya coğrafyasında yaşayan bütün halklar birçok açıdan kaosa sürüklenmiş, kaosa sürüklenenler arasında Buhara Yahudileri de yer almıştır. Bu bağlamda hem Özbekistan'da hem de Tacikistan'da kamuoyunda millî anlayış güçlenmiş, Buhara Yahudileri gibi çeşitli azınlıkların göç oranında önemli bir artış yaşanmıştır. SSCB'nin dağılmasını takip eden 5-6 yıl içinde binlerce Yahudi, yüzyıllardır yaşadıkları toprakları terk etmiş, geride az sayıda Buhara Yahudisi kalmış ve bu süreç yetkililerce engellenememiştir.

Özbekistan hükümeti bağımsızlık sonrasında çok geçmeden İsrail'le diplomatik ilişki kurmuş, uluslararası Yahudi teşkilatlarıyla irtibata geçmiş, büyük Yahudi liderlerin bölgeyi ziyaretini desteklemiştir. 1992'de Tel Aviv'de Özbekistan Konsoloslugu açılmış, Özbekistan ve İsrail vatandaşlarının karşılıklı ülkeye giriş çıkışlarına izin verilmiştir. Daha sonra dönemin İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres 1994 yılında, İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu ve Netanyahu hükümetinin Ticaret Bakanı Natan Şaranskiy 1998 yılında Taşkent'e resmi ziyarette bulunmuştur. Aynı yıl Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov da İsrail'i ziyaret etmiş, İsrail ile çeşitli alanlarda işbirliği anlaşmaları imzalamış ve burada Buhara Yahudileri ile de görüşmüştür. Karşılıklı ilişkileri geliştirmek amacıyla ayrıca 2000 yılında Kudüs'te bir de Özbek Kültür Merkezi açılmıştır. Bu girişimlerde İsrail'in, Türkiye ve ABD'den sonra Özbekistan Cumhuriyetini tanıyan üçüncü ülke olması yanında, Özbekistan'dan İsrail'e çok sayıda Yahudinin göçü de etkili olmuştur.³⁵

Özbek otoriteler Taşkent'te, Semerkant'ta ve Buhara'da Yahudi kültür merkezlerinin kurulmasına izin vermiştir. 1992'de İsrail Kültür Merkezi ve Taşkent'te Yahudi Ajansı 'Sohnut' açılmıştır. Yahudi Pazar okulları ve erkekler için *yeşibot*, kızlar için de *mahhon* adı verilen Yahudi dinî okulları çalışmalarına

³⁵ Michael Shterenshis, *Tamerlane and the Jews*, s.111-112, 120. İsrail'in Orta Asya politikası ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Fırat Purtaş, "Buhara Yahudileri ve İsrail'in Orta Asya Politikası", Türel Yılmaz, Mehmet Şahin ve Mesut Taştekin (Der.), Orta Doğu Siyasetinde İsrail, (Ankara: Platin, 2005).

başlamıştır. Özbekistan'da Yahudileri bilinçlendirmek ve Yahudiliği canlandırmak için 'Habad-Lubaviç' hareketinin bir temsilcisi ve aynı zamanda Orta Asya ve Kazakistan'ın Hahambaşısı olarak Rabbi David Gureviç görevlendirilmiştir. Yahudiler ve Yahudilik lehine gelişen bu ortamda, bölgedeki Yahudi cemaatlerinin eski ve yeni sinagogları yeniden faaliyete geçirilmiş, Yahudi okulları, kültür dernekleri, gazeteleri kurulmuş, bu cemaatlerin tarihî ve kültürel mirasına ilgi yeniden canlandırılmıştır. Yurtdışından dinî, kültürel ve yardım teşkilatlarının destekleri de her geçen gün artmıştır. Birçok alanda bölgedeki otoritelerin korumasını ve desteğini elde eden Yahudiler, aynı zamanda artan oranda yurtdışına, çoğunlukla İsrail'e ve ABD'ye göç etmeye devam etmiştir. Göç artışında, bölgedeki ekonomik ve yaşam standartlarının bozulması, fakirlik ve işsizlik ile etnik karışıklıklar etkili olmuştur.

Çeşitli sebeplerden dolayı bazı Yahudilerin bölgede kalmış olmasına rağmen, göç etmek durumunda kalan Buhara Yahudileri öncelikle ABD'yi tercih etmiştir. İsrail'e göç daha hızlı ve kolay gerçekleşmiş, ancak çoğu Buhara Yahudisi, burada yaşanan savaştan dolayı İsrail'e göç etmekten çekinmiş, çaresiz kalanlar ise bu ülkeye yönelmiştir.³⁶

Buhara Yahudileri'nin İsrail'e göçü Filistin'in Osmanlı idaresinde olduğu dönemlerde başlamıştır. Buhara Yahudileri ile Osmanlı Filistini arasında iki taraflı bir ilişki bulunmuştur. Ancak ilişkilerin yönü yaygın kanaate göre, Osmanlı Filistini'nden, merkezden uzağa -Buhara Yahudileri'ne- doğru gelişmiştir. Daha çok dinî *emissar*ların gönderilmesi şeklinde gerçekleşen bu faaliyetler, 1793'de başlayarak Yosef Maman'ın Buhara Yahudileri arasında köklü değişiklikler yapmasıyla dikkat çekmiştir. Onun Buhara'ya gelişiyle, Buhara Yahudileri'nin dinî yaşamında köklü değişiklikler ve gelişmeler yaşanmıştır. Çünkü, diğer *emissarlardan* farklı olarak o Filistin'deki fakirlere yardım edilmesine aracı olmuş, yarım yüzyıl Buhara Yahudileri'nin arasında kalarak onların dinî ve millî kimliğini koruması ve geliştirmesi için gayret göstermiş, öğrencilerini dinî içerikli kitaplar için Viyana'ya, Vilno'ya ve İstanbul'a göndermiş, aynı zamanda Rus Yahudi cemaatleriyle Buhara'yı yakınlaştırmak ve dinî konularda eksiklikleri gidermek için yazışmış, onlarla yakın ilişki kurmuştur. Yaşamının sonlarında Buhara'dan ayrılmış ve Filistin'de ölmüştür. Filistin'e gitmeden önce kutsal topraklara hac yapılması gerektiğine dair ıstıyaklı vaazlar vermiş ve emelini gerçekleştirerek orada da

³⁶ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 285-290.

gömülmüştür.³⁷ Buhara Yahudileri'nin yaşamında önemli rol üstlenmiş olan ve onların dinî geleneğini değiştiren Yosef Maman, ömrünün sonlarında âdeta onlara bir de hedef göstermiştir. Bu hedef, bütün Yahudilerin 'anavatan' olarak gördüğü Filistin toprakları olmuş, özellikle onları hac yapmaları hususunda teşvik etmiş, bu teşvikleriyle kutsal topraklarla ilişkilerin gelişmesine imkân hazırlamıştır.³⁸

İsrail Devleti'nin 1948 yılında kuruluşundan günümüze kadar Buhara Yahudilerinin İsrail'e göçü sürmüştür. Göç eden Buhara Yahudileri öncelikle Kudüs'e, Tel-Aviv'e ve Lod, Ramla, Ohr Yehuda, Aşkelon, Petah Tikva, Kirayt Melaçi gibi diğer şehirlere yerleşmiştir. Tel-Aviv'in güneyinde yer alan 'Buhara bölgesi' olarak da nitelendirilen Tel-Kabir, Şapira, Kiryat Şalom ve Hatkivah gibi yerleşim birimleri son zamanlarda Buhara Yahudileri'nin yoğun olarak yerleştiği merkezler olma özelliğini kazanmıştır. Belirtilen yerlerde kendi dinî merkezlerini kurmuşlardır. Günümüzde İsrail'de yüzbinden fazla Buhara Yahudisi yaşamaktadır. İsrail'e yerleşen Buhara Yahudileri, birçok olumsuzluğa rağmen kendi kültür geleneklerini ve Orta Asya'da kalan dindaşlarıyla ilişkilerini sürdürmeye gayret etmektedir. İrtibat sık sık karşılıklı gidip gelmeler şeklindedir. Daha da önemlisi, Kudüs'ün dışında kurulan yerleşim birimindeki binalar daha çok Orta Asya'dan gelen maddî desteklerle yapılmaktadır. Buhara Yahudilerinin İsrail'de yerleşimine yardımcı olmak üzere çeşitli kuruluşlar hizmet vermektedir. Bunlardan biri Tel-Aviv'in güneyinde yer alan Şapira'da bulunan *Morešet Yahadut Buhara*' (Buhara Yahudileri Mirası) ofisidir. Bu ofis, bölgeye yeni gelen Buhara Yahudileri'nin yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılamak için kurulmuştur. Diğer hizmetleri arasında, bu ofis çalışanlarının yeni göçmenlerin İsrail bürokrasisi ile tanışmalarına, halk festivalleri düzenlemelerine yardım etmesi, çöpçatanlık hizmeti vermesi, yoksul göçmenler için aşevi hizmetleri sunması, yaşlılar için kulüp toplantıları gerçekleştirilmesi, aileler zorluklarla karşılaştığında onlara danışman ve sosyal hizmet görevlileri olarak hizmet götürülmesi yer almaktadır. Ofisin hizmetleri İsrail'de Buhara Yahudileri arasında dayanışmaya imkân vermekte ve onlara 'Buhara Yahudi gurubuna' aidiyet bilinci kazandırmaktadır.³⁹

Buhara Yahudilerinin göç ederek yerleştikleri ülkelerden biri de ABD'dir. Buhara Yahudileri ABD'de kendi liderlerini ve kurumlarını oluşturma çabasıdadır. ABD'de ilk Buhara Yahudi teşkilatı 1953'de New York'da kurulan *The Bukharan Jewish Aid*

³⁷ Katrin Pujol, "Svyazi mejdu Tsentral'noy Aziyey i Palestinoy, ili puti affektivnogo siyonizma 1793-1917 gg.", Fransızca'dan Rusça'ya çev. A. Akimov, *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004), s. 136.

³⁸ A.g.e., s.137.

³⁹ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 205.

Society (Buhara Yahudileri Yardım Kurumu)dur. O yıllarda, New York'da şehrin ilçelerine dağılmış yalnızca 20 Buhara Yahudi ailesi tespit edilmiştir. Yardım Kurumunun amacı, İsrail'deki hayır kurumlarına maddî destek sağlamak olmuştur. New York şehrindeki Buhara Yahudileri'nin sayısı 1960'ların başlarında artmıştır. Yeni gelen aileler genellikle yoğun olarak Queens ve Boro Park bölgelerine yerleşmiştir. O dönemde 'Buhara Yahudileri Yardım Kurumu' kendi yardım projelerinden vaz geçerek yardımlarını Queens'de kurulan 'Buhara Yahudi Merkezi'ne yönlendirmiştir. Sovyetler Birliği'nde göç kısıtlamaları 1970'lerde biraz daha hafiflemiş, bu tarihlerde Özbekistan'dan ve Tacikistan'dan göç edenler New York'a yerleşmiştir. 1987'de Queens'te resmî makamların yaptığı araştırma sonuçlarına göre bu şehirde yaşayan Buhara Yahudileri'nin sayısı yaklaşık 5.000'e yükselmiştir.⁴⁰

Sovyetler Birliği'nin çözülmesiyle Buhara Yahudileri kitle halinde göç etmeye başlamıştır. 1994 yılında Queens'de Buhara Yahudilerinin nüfusu 30000'e ulaşmıştır. 1990 yılında Rabbi Yitzchak Yehoshua Buhara Yahudi Cemaatı Merkezi'nde Rabbi olarak hizmet etmeye başlamış, daha sonra ABD ve Kanada Şef Rabbisi olarak görevlendirilmiştir. Rabbi Yitzchak Yehoshua'nın ebeveyni Orta Asya'da doğmuş ve 1920'lerde göç etmiştir. Kendisi ise İsrail'de doğmuş ve orada öğrenim görmüştür. Queens'te cemaat liderleri, son dönemde rabbiliğe atanan Yitzchak Yehoshua'yı eşi ve çocuklarıyla birlikte ABD'ye getirmeye karar vermişler, Queens'te hızla büyüyen Buhara Yahudilerine rabbi olarak hizmet etmesi için ikna etmişlerdir.⁴¹

ABD'de Queens dışında Buhara Yahudilerinin yoğun yerleşim birimleri arasında öncelikle New Jersey, Pensilvanya, Konektikut, bunun yanında Atlanta, Phoenix, Seattle, Boston, Chicago, Denver, Los Angeles, Miami, San Diego, San Fransisko ve Toronto yer almıştır. Günümüzde ABD'de yaklaşık 60.000'den fazla Buhara Yahudisi yaşamaktadır.⁴²

ABD'ye göç eden Yahudilerin entegrasyonunu sağlamak için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimler arasında kendi cemaatlarına din görevlisi temin etmek yanında eğitim alanındakiler de yer almıştır. Bu çerçevede Eski Sovyetler Birliği'nden gelen Yahudi göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ABD'de Buhara Yahudilerinin yoğun olarak yerleştiği şehirlerden biri olan Queens'de Tevrat Akademisi'nde özel bir lise açılmıştır. Bu lisede öğrencilerin birçok ihtiyacı

⁴⁰ A.g.e., s.181.

⁴¹ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s.182.

⁴² Peter Pinkhasov, "The History of Bukharian Jews," (<http://www.bukharianjews.com>).

karşılanmaktadır. Buhara Yahudilerinin çocukları da diğerleri gibi burada hem öğrenim görmekte hem de günlük ihtiyaçlarının bir kısmını gidermektedir.⁴³

Buhara Yahudileri ABD’de bir kültür değişimi yaşamaktadır. Bu değişim özellikle ikinci ve üçüncü nesilde dikkat çekici biçimde gözlenmekte, bu kesim Buhara Yahudilerine özgü kültür ve dil özelliklerini kaybetmektedir.

İsrail’de ve ABD’de Buhara Yahudilerinin aynı cemaata ait olma duygusu erimektedir. Ancak kutladıkları çeşitli törenler, Orta Asya’daki ile tam örtüşmesine de göçten önceki cemaat şuurunu hatırlatmaya imkân vermekte ve akrabalar törenlerde bir araya gelmektedir. Yalnızca sıkça icra edilen dinî ve millî törenlerde değil, bazı teşkilatların, sosyal servislerin ve okulların desteğiyle gerçekleşen cemaat merkezlerinde, sinagoglarda ve kulüplerde biraraya toplanmaktadır. Bu birliktelikler mükemmel olmasa da onlar arasında birlik ve dayanışma için çeşitli imkânlar sunmaktadır. Bunun yanında Orta Asya’daki Buhara Yahudileri’nden uzak olmalarına rağmen çok sayıda teşkilat ve vakıf kurmayı başarmışlardır. Bu teşkilat ve vakıflar aracılığıyla ihtiyaç içinde olanlara yardım etmeyi ve Buhara Yahudileri’nin ABD’de eriyip yok olmasını engellemeyi hedeflemişlerdir. Vakıfları ve cemaati idare etmek amacıyla New York’ta bir konsey oluşturmuşlardır. 1999 yılında ABD ve Kanada Buhara Yahudileri Kongresi toplanmış (The Congress of Bukharian Jews of the United States and Canada) ve Kongrede Boris Kandov Kongre başkanı seçilmiştir. Kongre Kuzey Amerika, İsrail, Avrupa ve Orta Asya’dan temsilcilerin katıldığı ‘Dünya Buhara Yahudileri Kongresi’ni gerçekleştirmeyi planlamıştır. Kongrelerle ‘Buhara Yahudi Kimliği’nin sürdürülmesi ve Buhara Yahudileri’nin kültürünün korunması hedeflenmiştir. 2000 yılında ‘Bütün Dünya Buhara Yahudileri Kongresi’ gerçekleştirilmiştir. Bu Kongrenin başkanlık görevini Lev Leviev üstüne almıştır. Queens’te bu süreçte cemaat için bir de Dünya Buhara Yahudileri Kongresi Lisesi açılmıştır. Açılan lise aynı zamanda sponsoru olan Lev Leviev adıyla anılmakta ve Lev Leviev Lisesi (Lev Leviev Gymnasium) olarak da bilinmektedir. Çocuklar bu okulda Rusça, İngilizce, Buhara-Yahudi Tacikçesi ve İbranice dillerini kullanmaktadır. Queens’te Buhara Yahudilerinin gelenek ve kültürünün sergilendiği bir de müze açılmıştır (Bukharan Jewish Community Museum). Bu müze aynı zamanda bir araştırma ve eğitim merkezi özelliğini taşımakta, Buhara Yahudileri’nin kültürel ve geleneksel mirasını koruma görevini yerine getirmektedir.⁴⁴

Son birkaç on yıl içinde Buhara Yahudilerinin İsrail’e, ABD’ye ve bazı Batı ülkelerine göçü, Orta Asya’da geleneksel çevresinde yaşayan Yahudi sayısını

⁴³ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 168-170.

⁴⁴ Mikhail Nemirovsky, “U.S. Ambassador to Tajikistan Visits New York Bukharian Jewish Community”; (http://www.ncsj.org/AuxPages/011204AEN_Tajik.shtml)

azaltmıştır. Sayıları az da olsa Özbekistan'da Yahudiler varlığını sürdürmektedir. Günümüzde Özbekistan'da Yahudilerin ifade özgürlüğü yanında kurumlarına da izin verilmekte ve onların gelişmesine imkân sağlanmaktadır. Özbekistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden beri Yahudi görevlileri ve çeşitli Yahudi vakıfları ülkeye girebilmektedir. Birleşik Dağıtım Komitesi (The Joint Distribution Committee), Habad-Lubaviç, İsrail Yahudi Ajansı (Jewish Agency for Israel), Bney Akiva Gençlik Hareketi (The Bnei Akiva Youth Movement) ve Midraş Sefardi bölgedeki Yahudilere yardım eden teşkilatlar arasındadır. Bu teşkilatlar birbirleri ile bazen karşı karşıya gelselerde işbirliği yapmakta, hepsi de bölgedeki Yahudilere yardım etmektedir; okulların, kültür merkezlerinin inşasını ve açılışını sağlamakta, gazeteler yayımlamakta, erişkinler için eğitim programları ve yaz kampları düzenlemektedir. Ayrıca bu kuruluşlar *Fısh* bayramının kutlanması, *koşer* kuralına göre hayvan kesimi ve yoksullar için çeşitli yardım programları gibi hususlarda yardım ve destek vermekte, dinî, kültürel ve millî duygularını canlandırma girişimlerinde bulunmaktadır. Bu programların hedefi Buhara Yahudileri kadar Aşkenaz Yahudileri de kapsamaktadır. Bu girişimlerde en aktif rolü 'Sohnut- İsrail Yahudi Ajansı ve 'Habad Lubaviç' faaliyetleri üstlenmektedir. Özbekistan'da şubeleri faaliyet gösteren bu kuruluşların yanı sıra Buhara Yahudileri'ne yönelik çeşitli konularda faaliyet gösteren başka kuruluşlar da bulunmaktadır.

Yahudi Ajansı'nın temel amacı İsrail'e Yahudi göçünü teşvik etmek ve diasporadaki Yahudilerin İsrail hakkında farkındalığını güçlendirmektir. Bu bağlamda Ajans seminerler düzenlemekte, seminerlerde katılımcılara İsrail'in tek Yahudi devleti olduğu, orada Yahudiler için tam bir özgürlüğün bulunduğu anlatılmakta, bundan dolayı bütün Yahudilerin İsrail devletine yerleşmesine çağrı yapılmaktadır. Bunun yanında diğer ülkelerde yaşayan Yahudilerin başkalarına tâbi olduğu, onların iyi niyetleri derecesinde özgür buldukları, Yahudiliği tam anlamıyla yaşayamadıkları anlatılmakta, katılımcılar bunlara inandırılmaya çalışılmaktadır.⁴⁵ Böylece İsrail'e göçü teşvik etmekte ve bu konuda Buhara Yahudileri'ne kolaylık sağlamaktadır. Merkezi İsrail'de bulunan Ajansın dört 'misyon' bürosu bulunmaktadır. Rusya/Belarus Misyonu, Ukrayna/Moldova Misyonu, Orta Asya (Türkistan) Misyonu ve Güney Kafkasya Misyonu. Bu Ajansın Orta Asya'da merkez bürosu Taşkent'tedir. Taşkent bürosuna ek olarak Orta Asya misyonuna oniki şube dâhildir. Bunların dördü Duşanbe, Almatı, Bişkek ve Aşkabad'da, diğer sekizi ise Özbekistan'da Semerkant, Buhara, Termes, Fergana, Hokand, Andican, Namangan ve Şehrisabz'da faaliyet göstermektedir.⁴⁶

⁴⁵ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s.309-311.

⁴⁶ A.g.e., s. 294.

Buhara Yahudilerine yönelik faaliyetlerde bulunan bir diğer aktif kuruluş Habad-Lubaviç'tir.⁴⁷ Habad Lubaviç Hasidik bir akımdır. Onun ayırıcı özelliği yalnızca Yahudilere yönelik 'misyoner' bir anlayışa sahip olmasıdır. Habad Lubaviçler dünya üzerindeki zayıf dini altyapısı olan Yahudi topluluklarına yönelik girişimlerde bulunmasıyla tanınmaktadır. Bu toplulukların dini pratiklerini sürdürmelerini sağlamak ve onları Ortodoks Yahudiliğe yakınlaştırmak amacıyla yardım faaliyetlerini sürdürmektedir. Habad görevlileri Özbekistan'da, faaliyetlerini ve kararlarını idare edecek atanmış merkezî bir bünyeye ve otorite zincirine sahip değildir. Bu nedenle Özbekistan'da bağımsız Habad Lubaviç elemanları görev yapmakta, kendi kişisel yeteneklerine ve yaratıcılığına bağlı olarak faaliyetlerde bulunmaktadır. Erkekler, kadınlara ve çocuklara yönelik ayrı programlar düzenlemekte, bu programlara katılanlara belli oranda aylık ücret ödemektedirler. Genellikle Özbekistan'da görev yapan görevliler, önceden (1970'lerde) Özbekistan'dan İsrail'e göç etmiş ve 1990'larda geri gelmiş kişilerdir. Bunlar, dış görünüş itibarıyla Buhara Yahudilerine benzememekte, ancak ibadet esnasında tam bir Buhara Yahudisi gibi görünmektedirler.⁴⁸

Buhara Yahudileri arasında eğitim ve özellikle sünnet uygulaması ve dini kurallara göre hayvanların kesimi gibi konularda din görevlileriyle ilgili faaliyetleri gerektiren hususlarda dini ihtiyaçları Midraş Sefardi cemaati gidermeye çalışmaktadır. Buhara'da Midraş Sefardi bir ilk, orta ve bir de lise okul faaliyetini yürütmektedir. Bu okullarda bazıları Yahudi bazıları da başka milletten yerel öğretmenler tarafından devletin berirlendiği seküler dersler okutulmaktadır. Bunun yanında Yahudilikle ilgili derslere de yer verilmekte, bu dersler İsrail'den gelen görevliler tarafından verilmektedir. Buhara Yahudileri arasında popüler olan bu okullara devam etmeyen bir tek Yahudi çocuğu yoktur. Lise çağını geçmiş genç erkek ve genç kızlar her öğleden sonra Midraş Sefardi'nin din derslerine devam etmektedir. Bu öğrencilere burs da verilmektedir. İsrail'den gelen Midraş Sefardi görevlileri tarafından ders verilen sınıflar aynı zamanda yetişkinlere de hitap

⁴⁷ Habad hareketi ABD'de güçlü bir yapıya ve maddî imkânlarla sahiptir. Resmî düzeyde ve halk arasında tanınmaktadır. ABD'de 110 şehirde üçyüze yakın şubesi bulunmaktadır. Dünyadaki en büyük yayınevi olma özelliğine sahip olan *Kehot Publication Society*'yi yönetmekte, aralarında İbranice, Yidiş dili, Arapça ve Farsça'nın da bulunduğu on dört dilde yayımlar yapmakta ve dağıtmaktadır. Habad'ın ABD'den sonra ikinci merkezi İsrail'dir. İsrail'de 144'e yakın merkezi bulunan Habad başlılarının her geçen gün sayısı artmaktadır. İsrail'de genel merkezi Kudüs ile Tel-Aviv arasına düşen *Kefar Habed* bölgesindedir. Ayrıca Kudüs'te, Holon'da, Led'de ve Safed'de merkez şubeleri bulunmaktadır. Habad, yüzlerce okul, onlarca kadın kuruluşu, kitabevi, kütüphane ve yirmiye yakın dinî okulu (*yeşiva*) idare etmektedir. ABD'de ve İsrail'de Habad başlıları yıllık gelirlerinden yaklaşık bir aylık maaşını maddî yardım için genel merkeze göndermektedir. (Bkz. R. Abdullah Şami, *Din Devleti İsrail*, çev. M. A. Kara, (İstanbul: İlke Yayınları, 2002), s. 257-259.

⁴⁸ Alanna E. Cooper, *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, s. 189.

etmekte ve yetişkinlerden birçoğu da bu derslere katılmaktadır. Midraş Sefardi Buhara'da sinagog, okul, komşular ve gençlik arasında sıkı bir ilişki kurmaya çalışmakta, aktivitelerini bu yönde gerçekleştirmekte ve genel olarak Buhara'da 'özgün Yahudiliği' öğretmeye çalışmaktadır.⁴⁹

Uluslararası bir yardım kurumu olan *Joint Distribution Committee*, Yahudi Ajansı ile birlikte hareket etmekte ve Orta Asya'da tespit ettiği başlıca muhtaç ve fakir Yahudilere yardım sağlamaktadır. Bu tespitleri yerel şubeleri aracılığıyla gerçekleştiren kuruluş, topladığı yardım malzemelerini yine şubeleri aracılığıyla Yahudilere dağıtmakta, onların durumunu iyileştirmeye çalışmaktadır.⁵⁰ Buhara Yahudilerine yönelik faaliyette bulunan bir başka kuruluş, özellikle gençler arasında dini-siyonizm ruhunu yayan Bney Akiva Gençlik Hareketi'dir.

Geniş bir hizmet ağına sahip bu kuruluşlar, farklı ideolojiye sahiplerse de, onların ilişkileri genellikle dostane ve işbirliğine açıktır. Yerel Yahudiler onlar arasında serbestçe gidip gelmektedir. Ancak bütün bu gidip gelmelere rağmen Buhara Yahudileri arasında önceden mevcut olan güçlü akrabalık, cemaat ve din bağları, biri kitlesel göçlere, diğeri de Özbekistan'a ve Tacikistan'a, her biri kendi Yahudilik anlayışını öğretmek için gelen dini ve siyonist Yahudi gurupların faaliyetlerine bağlı olarak kopmaktadır.

SONUÇ

Yoğun olarak Özbekistan ve Tacikistan başta olmak üzere Orta Asya coğrafyasında uzun süre varlığını sürdüren bir Yahudi topluluğu olan Buhara Yahudileri çeşitli tarihlerde, özellikle de Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, yaşadıkları coğrafyadan ayrılarak göç etmişlerdir. Onların göç ederek yerleştiği ülkeler daha çok ABD ve İsrail olmuştur. Günümüzde geride, birkaç binle ifade edilen Buhara Yahudi nüfusu kalmıştır. Tarihî süreçte Buhara Yahudileri Orta Asya'da, kendilerine özgü özelliklerini korumaya çalışmış, bölgenin geleneksel kültürü ile uyum sağlamış, hatta dış görünüş itibarıyla onlar bölge sakinlerinden ayırt edilememiştir. Giysileri, aile yapısı, dinî uygulamaları ve folkloru Yahudi dünyasında onların kendine özgü ve ayrı bir grup olarak değerlendirilmesini sağlamıştır.

Buhara Yahudileri arasında 18. ve 19. yüzyılda *Çala* adı verilen İslam'ı kabul eden bir grup ortaya çıkmıştır. Bunlar Müslüman geleneğe bağlıymış gibi

---

⁴⁹ A.g.e., s. 235.

⁵⁰ A.g.e., s. 317.

görünmüşler, gizli olarak Yahudiliğe bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. *Çalalardan* bölgedeki Özbek ve Tacik Müslümanlar arasında eriyenler olduğu gibi, Rusların Orta Asya coğrafyasını ele geçirmesiyle birlikte Yahudiliğe geri dönenler de olmuştur.

Günümüzde Buhara Yahudileri ABD ve İsrail Yahudiliğinden yardım ve destek görmektedir. Yardım ve destek daha çok eğitimle ilgili konularda yoğunlaşmaktadır. Uygulanan eğitim programlarının amacı, güçlü bir Yahudi bilinci oluşturmaktır. Bu süreçte geleneksel Buhara Yahudi kimlik anlayışında önemli bir değişim yaşanmaktadır. Bunun yanında ABD ve İsrail Orta Asya politikalarında Buhara Yahudileri'nden yararlanma yoluna gitmektedir. Bunu sağlamak için bölgede ciddi bir Yahudi dayanışması sergilenmektedir.

KAYNAKÇA

- Arik, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, (Ankara: Azizandaç, 2005).
- Birnbaum, Philip., *Encyclopedia of Jewish Concepts*, New York: Hebrew Publishing Company, 1991.
- Cooper, Alanna E., *Negotiating Identity in the Context of Diaspora, Dispersion and Reunion: The Bukharan Jews and Jewish Peoplehood*, (Columbia: Columbia University, Basılmamış Doktora Tezi, 2000).
- Cumayev, A. B., "Buharskiye evreyi i muzikal'naya kul'tura Sredney Azii", *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Çalışkan, İbrahim, *İslam Ceza Hukukunda Gayr-i Müslimlerin Statüsü*, (Ankara: Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1986).
- Dresvyanskaya, G.Ya., "K istorii iyudaizma v Sredney Azii", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Dymshits, Valery, "The Eastern Jewish Communities of the Former USSR", *Facing West: Oriental Jews of Central Asia and Caucasus*, (Amsterdam: Joods Historisch Museum, 1997).
- Erdem, Mustafa, *Kırgız Türkleri*, (Ankara: ASAM Yayınları, 2000).
- Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer'in Zamanında Gayrimüslimler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 1989).
- Golender, B.A., "İyudaika na Turkestanskih poçtovih otkritkah", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Graetz, Hirsch, *History of The Jewish*, Cilt: 3, (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1893).
- Groepler, Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. S. Kaya, (İstanbul: Belge Yayınları, 1999).

- Gureviç, L., "Bitovoye i Sakral'noye Prostranstvo Mahallayi Yahudien Buharai i Samarkanda", *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications*, (S. Petersburg: Transactions on Jewish Studies, 1995).
- Hausheer, Herman, "Marranos", *Encyclopedia of Religion*, V. Fern (Der.), (New Jersey: Adams & Co, 1959).
- Kaganoviç, A., "O Evreyah-Musul'manah projivayuşih v Turkestanskom kraye", *Central Asia Jews in Past and Present: Expeditions, Researches, Publications, Transactions on Jewish Studies*, (St. Petersburg: 1995).
- Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, (İstanbul: Hamle Basın Yayın, 1997).
- Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev. B.S. Şener, (Ankara: İmge Kitabevi, 1996).
- Nemirovsky, Mikhail, "U.S. Ambassador to Tajikistan Visits New York Bukharian Jewish Community"; (http://www.ncsj.org/AuxPages/011204AEN_Tajik.shtml)
- Nikitenko, G. N. & Şigabdinov, R. N., "Arhivı Uzbekistana kak istoçnik po istorii evreyskoy obşini", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Nosonovskiy, Mihail, "Evreyi-Musul'mane v Sredney Azii"; (<http://berkovich-zametki.com/Nomer4/MN12.htm>).
- Patai, Raphael, *Jadid al-Islam The Jewish "New Muslims" of Meshed*, (Detroit: Wayne University Press, 1997).
- Pinkhasov, Peter, "The History of Bukharian Jews"; (<http://www.bukharianjews.com>)
- Pujol, Katrin, "Svyazi mejdu Tsentral'noy Aziyey i Palestinoy, ili puti affektivnogo siyonizma 1793-1917 gg.", Fransızca'dan Rusça'ya çev. A. Akimov, *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Purtaş, Fırat, "Buhara Yahudileri ve İsrail'in Orta Asya Politikası", Türel Yılmaz, Mehmet Şahin ve Mesut Taştekin (Der.), Orta Doğu Siyasetinde İsrail, (Ankara: Platin, 2005).
- Rtveladze, E.V., "Evreyi-İyudaistı v doislamskoy sredney Azii", *Evreyi v Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Shterenshis, Michael, *Tamerlane and The Jews*, (London: Routledge Curzon, 2002).
- Şami, R. Abdullah, *Din Devleti İsrail*, çev. M. A. Kara, (İstanbul: İlke Yayınları, 2002).
- Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001).
- Vambery, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N.A. Özalp, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993).
- Yusupova, M.A., "Dva etuda po istorii arhitekturi Uzbekistana, svyazannih s evreyskoy diasporı", *Evreyi Sredney Azii*, (Taşkent: İzdatel'stvo Fan Akademii Nauk, 2004).
- Zand, Michael, "Bukharan Jews", *Encyclopædia Iranica (EI)*, Cilt: 3, (New York: 1990).
- Zand, Michael, "Notes on The Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule", *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, Yaacov Ro'i & Avi Beker (Der.), (New York: New York University Press, 1991).

